

GEDIMINAS MESONIS

Vytauto Didžiojo universitetas

T. G. MASARYKO IDEALIOS VALSTYBĖS VIZIJA: TARPUKARIO ČEKOSLOVAKIJOS PASAULĖŽIŪROS PAMOKOS

T. G. Masaryk's Vision on the Ideal
of the State: Lessons Drawn from the Interwar
Czechoslovakian World Outlook

SUMMARY

The article provides an analysis of certain aspects of Tomáš Garrigue Masaryk's (1850–1937) (a philosopher, publicist and a long-standing President of the Republic of Czechoslovakia) outlook on the state. It also assesses the topicality of that scholar's insights for the development of present-day society.

The historical context, the scholar's education and his views on nationalism and religion, as well as the patterns of geopolitical development, contribute to illustrating the contents of Masaryk's philosophical outlook and his political activity.

A democratic state with humanism as its foundation is the ideal of a state that Masaryk substantiated in his scientific works. Thus, the discourse gives the greatest attention to the disclosure of the humanistic content of democracy. It is held that Masaryk's democratic state should not be treated as a philosophic utopia, and, therefore, it has not lost its relevance. It is acknowledged that the mechanism of democracy, humanism, the evolutionary nature of the development of a social milieu, as well as social justice, would appear on a list of values, as well as amongst the objectives sought, in any social milieu.

While in office of Head of State of Czechoslovakia, Masaryk did not deny the principles of the ideal state set out in his theoretical insights, as he never ceased to be an advocate and a political implementer of the theory of the state that is founded on a democratic form of governance grounded in humanistic principles. It is contended that Masaryk's humanistic theory of the state neither was, nor is now, an abstraction of a barely philosophical nature, but rather that it may be developed into the principles of political activity.

RAKTAŽODŽIAI: T. G. Masarykas, Čekoslovakija, konstitucija, demokratija, humanizmas, teisinė valstybė, evoliucija.
KEY WORDS: T. G. Masaryk, Czechoslovakia, constitution, democracy, humanity, rule of law, evolution.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojami filosofo, publicisto, ilgamečio Čekoslovakijos Respublikos Prezidento Tomášas Garrigue Masaryk (1850–1937) kai kurie valstybės sampratos aspektai. Diskurse taip pat vertinamas šio mokslininko įžvalgų aktualumas šių dienų visuomenės raidai.

Istorinis kontekstas, išsilavinimas, požiūris į tautiškumą ir religiją, geopolitinės raidos tendencijos – tai aplinka, kuri padeda iliustruoti Masaryko filosofinės pasaulėžiūros raidos ir politinės veiklos turinį.

Demokratinė valstybė, kurios pagrindas yra humanizmas, – tai valstybės idealas, kurį Masarykas pagrindė savo moksliniuose veikaluose. Taigi daugiausia dėmesio šioje diskurso dalyje skiriama demokratijos humanistinio turinio atskleidimui. Konstatuojama, kad Masaryko demokratinė, humanistinius idealus puoselėjanti valstybė negali būti traktuojama kaip filosofinė utopija, ji tebėra aktuali ir šiandien. Demokratijos mechanizmas, humanizmas, sociumo evoliucinis raidos pobūdis, socialinis teisingumas yra kiekvieno sociumo vertybių ir siekiamybių sąrašė.

Masarykas, būdamas Čekoslovakijos valstybės vadovu, nepaneigė savo teorinėse įžvalgose išdėstytos idealios valstybės principų, nes visada buvo demokratinės valdymo formos, grindžiamos humanizmo principais, valstybės teorijos propaguotojas ir politinis įgyvendintojas. Jo humanistinė valstybės teorija buvo ir tebėra ne tik filosofinio pobūdžio abstrakcija, bet ir gali tapti politinės veiklos principais.

ĮVADAS

„T.G.M.“ Šios trys raidės, galima drąsiai teigti, nieko nereiškia daugumai Lietuvos, Latvijos ar, tarkim, Danijos gyventojui. Tačiau Čekijoje šių raidžių tikrosios prasmės aiškinti nereikia. Čia visi žino, kad tai jis – Tomašas Garrigue Masarykas (1850–1937).

Kodėl diskurso objektu pasirinktas T. G. Masarykas ir jo filosofinė valstybės samprata? Pažvelgti į šio mokslininko paveldą prasminga ne vien dėl to, kad jo mokslinio palikimo turinys ir šiandien yra tyrinėjimo objektas, bet ir dėl to, kad ši asmenybė, jo pasaulėžiūra yra menkai žinoma Lietuvoje. Tarpukariu į lietuvių kalbą buvo išversti K. Čapeko pokalbiai su T. G. Masaryku. Šių eilučių autoriui teko viename straipsnyje lyginti T. G. Masaryko ir M. Romerio požiūrių į valstybę, jos struktūrą panašumus ir skirtumus. Bet tai ir yra viskas, ką mes, skaitydami lietuvių kalba, galime sužinoti apie šio as-

mens pasaulėžiūrą. Vis dėlto ne tik dabartinėje Čekijoje nuolat tyrinėjamas šio asmens mokslinis ir politinis palikimas. Kad ir kada nuvyktum į Čekijos Respubliką, jos universitetų bibliotekose visada atrasi naujų mokslinių leidinių, tyrinėjimų, skirtų jam, apibendrinančių jo reikšmę mokslo ir valstybės raidai.

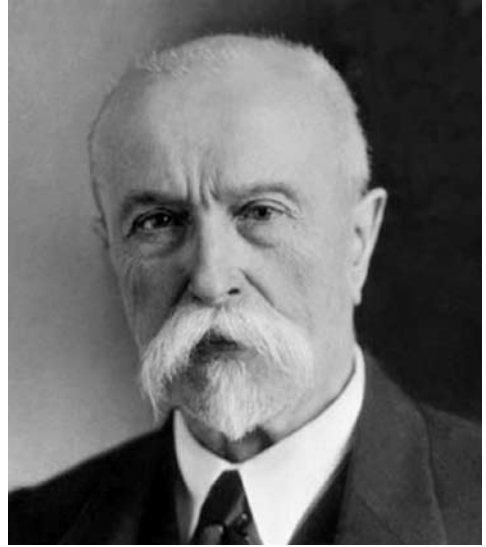
Tad šiame straipsnyje apžvelgsime kai kuriuos T. G. Masaryko požiūrio į valstybę, jos tikslus, veiklos mechanizmą aspektus. Taip pat analizuosime klausimą dėl filosofo pasaulėžiūros aktualumo šiandienos sociumo raidai. Tad kokiai idėjai, valstybės vizijai atstovauja T. G. Masarykas, apie kurį literatūros klasikas G. B. Shaw yra pasakęs, kad jis galėtų būti pirmasis Jungtinių Europos Valstybių Prezidentas, o Rusijos 1917 m. spalio revoliucijos patriarchas V. Leninas jį įvardijo savo didžiausiu ideologiniu antagone Europoje.

T. G. MASARYKAS

T. G. Masarykas gimė ir augo Austrijos–Vengrijos Imperijoje šios valstybės ekonominio, mokslinio, politinio, kultūrinio pakilimo laikotarpiu. Jo gyvenimo ir veiklos raidą galima dalinti į kelis laikotarpius. Didysis karas (1914–1918), arba Pirmasis pasaulinis karas, nulėmė daugelio valstybių ir tautų likimus, būtent šis karas užbaigė *belle époque* iliuzijas ir viltis. Kaip tik šiuo laikotarpiu – prieš, per ir po karo – gyveno ir kūrė Masarykas.

Pradžios mokslus baigė Brünno (dabar Brno) gimnazijoje, vėliau studijavo Vienos, Leipcigo universitetuose¹. Masaryko pažintiniai interesai visuomet buvo platus, jis domėjosi ne vien socialiniais mokslais. Masarykui filosofija buvo pagrindinis, atraminis socialinės aplinkos pažinimo instrumentas. Jis „neabejotinai buvo filosofas“², nes jo žodžiais tariant, jam pačiam „filosofija buvo aukščiau etikos, sociologijos ir politikos.“³ Puikus išsilavinimas ir įgimti gabumai lėmė tai, kad jis nuosekliai kilo akademinės karjeros pakopomis. Iš pradžių Masarykas buvo Vienos universiteto docentas, nuo 1897 m. jis tapo Čekų Karolio–Ferdinando universiteto Prahoje filosofijos profesoriumi. Skaityti paskaitas, dėstyti teko Londono ir Paryžiaus, Čikagos universitetuose.

Tačiau ne tik puikus išsilavinimas formavo Masaryko pasaulėžiūrą. Ji formavosi ir šeimoje, kurioje buvo išpažįstamas Romos katalikų bažnyčios tikėjimas. Kita vertus, analitinis protas, gyvenimo patirtis, išsilavinimas skatino jį laikytis filosofinės tokios pozicijos, kuri

Tomáš Garrigue Masaryk

metafizikos kategoriškai neneigė, tačiau atmetė konkrečios bažnyčios reikšmę asmens metafiziniais ieškojimams⁴. Neatsitiktinai jis simpatizavo J. Husui, visai Reformacijos filosofijai⁵. Ir tos simpatijos nuoseklios, nes Masaryko nuomone, „žmogaus ir piliečio teisės buvo kodifikuotos tik dėl tiesioginės Reformacijos įtakos.“⁶ Būtent Reformaciją Masarykas laikė ne tik ideologiniu išsivadavimu, bet humanizmo šaltiniu, vienu iš tautiškumo išsaugojimo, atsparumo čekų germanizacijai veiksmų⁷.

Masaryko filosofijos tyrinėtojai tvirtina, kad jo moralinis, religinis ir politinis mąstymas yra „kantiški“, jo pasaulėžiūros kertiniai aspektai remiasi I. Kanto argumentais⁸. Taip teigiant lyg ir pripažįstama, kad filosofo pasaulėžiūroje metafizika nėra besąlygiškai paneigta. Ar taip yra iš tikrųjų? Ir taip, ir ne. Viena vertus, Masarykas savo mokslinėje stu-

dijoje *Savižudybė kaip šiuolaikinės civilizacijos visuomeninis ir masinis reiškiny*s (1881), ir ne tik joje, yra parodęs ir konstatavęs, kad savižudybių gausėjimas sietinas su religingumu, o tuo pačiu ir gyvenimo prasmės praradimu. Čia filosofo išvalgos yra negailestingos: „šiuolaikinis žmogus prarado vientisą religinę pasaulėžiūrą“, „šis praradimas sukelia intelektualinę ir moralinę anarchiją bei nerimą.“⁹ Kita vertus, pripažinęs tikėjimo vertę konkrečiau žmogaus vertybių sistemai, filosofas niekur nesiūlė religinę pasaulėžiūrą primesti žmogui jėga. Šioje diskurso vietoje Masarykas elgiasi visai ne kaip filosofas, bet kaip tikslųjų mokslų atstovas – jis tik konstatuoja, kad religingumo praradimas skatina savižudybes, bet žmonėms netiesiogiai pasako, kad jūs turite žinoti, kuo gali viskas baigtis, bet jūs esate laisvi rinktis pasaulėžiūrą. Tad neturėtų stebinti ir tai, kad Masarykas tyrinėtojų yra pavadintas net „religingu eretiku“¹⁰. Ir vis dėlto B. Sláma, apibendrinamas Masaryko pasaulėžiūros religinių faktorių, pripažįsta, kad jo humanizmas neabejotinai kyla iš krikščioniškos meilės¹¹. Humanizmas, Masaryko požiūriu, nėra utopinė nepasiekiamą abstrakcija, o yra ir turi būti modernios demokratijos šerdis.

Austrija–Vengrija buvo daugiatautė valstybė. Masaryko giminės genealogijoje taip pat galima aptikti įvairovę – slovakišką, vokišką (austrišką) kilmę, bet tai netrukde jam vadintis ir čekų, ir vėliau čekoslovaku, ginti būtent šios tautos ir valstybingumo interesus¹². O valstybingumo klausimas jam visuomet buvo aktualus, nors jo požiūris į čekų ir slovakų tautų valstybingumo perspektyvas iš dalies keitėsi¹³.

Valstybingumo siekį Masarykas *Čekų klausime* (1895) dar išreiškia netiesiogiai, tik hipotetiniame, neapibrėžtų formų lygmenyje. Kaip teigia tyrinėtojai, čia valstybingumo siekiai dar migloti, o tautų sugyvenimo klausimais dar vyrauja idealizmas¹⁴. Kita vertus, suprantama, kad iki Pirmojo pasaulinio karo, kuris sugriovė šimtmetines tradicijas turinčias imperijas, buvo labai sunku prognozuoti jų griūties galimybę, ir tik dėl to galėjo atsirasti valstybingumo prielaidos. Iki Pirmojo pasaulinio karo Masaryko čekų ir kitų kaimyninių tautų perspektyvos suvokimui buvo būdingas tam tikras netgi „geopolitinis romantizmas“, pasireiškiantis panslavizmo ar federacinių Europos modelių¹⁵. Masarykas tuomet yra sakęs, jog nors čekai, slovakai ir pagaidautų nepriklausomybės, tačiau ta „nepriklausomybės forma gali būti labai įvairi.“¹⁶ J. Kilias taikliai pažymi, kad ši pesimistinė nuostata dėl „mažų tautų“ galimybes pasiekti politinę nepriklausomybę ir suverenitetą grindžiama ne Masaryko nenoru šito siekti, o realistiniu suvokimu, jog šiuo istoriniu periodu to pasiekti objektyviai neįmanoma¹⁷.

Pažymėtina ir tai, kad XIX a. dominavo teorijos, teigiančios, kad valstybingumas yra ne kokių nors, o tik gyvybingų ir sau pakankamų tautų privilegija. Gal ir todėl Masarykas iki Pirmojo pasaulinio karo dažniau rašo ir kalba apie čekų tautos autonomiją, valstybingumo klausimą palikdamas ateities kartoms. Tuo laikotarpiu tautų socialinės emancipacijos klausimą Masarykas laikė prioritetiniu. Tačiau nuolatinis čekų ir vokiečių tautų lygiateisiškumo pažeidinėjimas sprendžiant socialinius klausimus formavo prielaidas Masarykui formuluoti jau ir

politinio pobūdžio reikalavimus – garantijų čekų tautai, nes politinės tautos pozicijos neatsiejamos nuo sėkmingos ekonomikos, o kartu ir socialinių klausimų¹⁸.

Karo eiga bei geopolitiniai pokyčiai sudarė naujas prielaidas formuluoti savarankiškos valstybės tikslą. Todėl 1915 m., Masarykui būnant emigracijoje Prancūzijoje, Čekų tautos komiteto pareiškime (jį yra pasirašęs ir Masarykas) buvo reikalaujama jau ne autonomijos, ne vokiečių ir čekų tautų lygiateisiškumo, ne tik socialinio teisingumo, o nepriklausomybės – valstybingumo. Maždaug tuo laikotarpiu Čekoslovakijos valstybingumas kaip tikslas ir vertybė įsitvirtino Masaryko pasaulėžiūroje, šis tikslas ilgainiui tapo konceptualiai suvokta, neatsiejama jo filosofinės, politinės, teisinės pasaulėžiūros dalimi.

Karo atomazga – Vokietijos ir Austrijos–Vengrijos pralaimėjimas – sudarė prielaidas ir 1918 m. spalio 28 d. Nacio-

nalinis susirinkimas, gavęs Čekų nacionalinio komiteto ir Slovakijos nacionalinės tarybos pritarimus, paskelbė apie Čekoslovakijos Respublikos sukūrimą. Miražas, svajonė, viltis iškovoti valstybingumą pasiekta – Čekoslovakijos valstybė sukurta, bet tai tik tautos raidos etapas – šitai labai gerai suprato Masarykas. Laiške E. Benešui 1918 m. lapkričio m. 6 d. Masarykas, džiaugdamsis, kad Antantė laimi, kad senoji Austrija–Vengrija yra jau faktiškai mirusi, kad pildosi čekų ir slovakų tautų pranašo Jano Amoso Komenský'io žodžiai apie čekoslovakų valstybę, kad „valstybingumas jau yra ne tik puiki iliuzija“, kartu ir perspėja, kad „situacija formuluoja mums naujus, sudėtingesnius iššūkius“ ir kad „mes privalome mūsų atgimusioje valstybėje sukurti demokratinę valdymo sistemą“, nes „laisvė formuoja ir didelę atsakomybę“, „atsakomybę dirbti ne dėl savęs, o dėl visos tautos ir humanizmo.“¹⁹

T. G. MASARYKO VALSTYBĖS ALFA IR OMEGA: DEMOKRATIJA IR HUMANIZMAS

T. G. Masarykas teigia, kad „valstybė – tai ne tik mechanizmas, ne tik kvalifikuota administracinė ir diplomatinė technika, tai politika“, „valstybė – tai racionalumo ir moralės pagrindu veikianti piliečių asociacija.“²⁰ Filosofo pozicija, kad valstybės kokybę lemia du faktoriai – veiklos racionalumas ir sprendimų moralumas, buvo atraminiai jo valstybės vizijos faktoriai. Būtent tokios valstybės vizija dominavo kuriant Čekoslovakijos valstybę, tokių nuostatų buvo laikomasi kuriant šalies pagrindinį įstatymą, įtvirtinant valdžios institucijų sistemą.

Masarykas valstybės gerovę, taikos ir sėkmingos raidos perspektyvas pirmiausia siejo su pilietinės, o ne etninės tautos samprata. Filosofo įsivaizdavimu, pilietinė tauta, kurioje „vokiečiai tokie patys čekoslovakai kaip ir čekai, slovakai ar žydai“²¹, buvo ta sugyvenimo forma, kuri galėjo garantuoti kuriamos Čekoslovakijos valstybės darnios ateities perspektyvas. Tad ne atsitiktinai, o galvojant apie ilgalaikę perspektyvą, Čekoslovakijos Respublikos 1920 m. Konstitucijos Preambulėje randasi istorinis subjektas – „čekoslovakų tauta“. Nors „čekoslovakų

tauta“ tuomet buvo unikali – iki tol nežinoma teisinė–politinė konstrukcija²², tačiau būtent tokioje sugyvenimo formoje glūdėjo skirtingų etninių grupių taikos mechanizmas.

Ir ne tik paminėta aplinkybė leidžia teigti, kad tuomet Čekoslovakija priėmė vieną pažangiausių Europoje Konstitucijų, kurios vienas kūrėjų buvo Masarykas. Čekoslovakijos Respublikos Konstitucija atspindėjo ne tik pilietinės tautos, bet ir kitus teorinės minties conceptualiausius laimėjimus²³. Konstitucija įtvirtino demokratijos, tautos suvereniteto, valdžių padalijimo, bažnyčios ir valstybės atskyrimo principus, buvo numatyta net – tuomet didelė naujovė Europoje – įstatymų konstitucingumo kontrolės sistema²⁴. Net ir šandien analizuojant Konstitucijos V skyrių „Teisės, laisvės ir pareigos“, susidaro įspūdis, kad tai visiškai šiuolaikiškas žmogaus teisių ir laisvių katalogas. Ne veltui tuometinė Čekoslovakijos Respublikos Konstitucija tapo sektinu pavyzdžiu Vidurio ir Rytų Europos valstybių konstitucingumo raidai²⁵.

Tačiau pažangi turinio ir juridinės technikos kontekste Čekoslovakijos Respublikos Konstitucija negalėjo pakeisti politinės tikrovės, kuri teigė, kad „parašyti gražią konstituciją lengva, o tiksliai ir nuosekliai ja vadovautis yra sunku.“²⁶ Kodėl filosofas manė, kad vadovautis konstitucija praktikoje yra sunku, jei bet kurioje konstitucijoje yra viskas parašyta „juodu ant balto“? Šiuo atveju filosofo įžvalgumas yra ne metafizinis, o lengvai paaiškinamas. Gilus filosofijos, istorijos, sociologijos bei politikos procesų (Masarykas turėjo beveik dešimties metų ir Austrijos–Vengrijos parlamento de-

putato darbo patyrimą) suvokimas buvo pagrindas teigti, kad formaliai konstitucijoje įtvirtintas demokratijos principas turi materializuotis visuomenėje, jis turėtų atitikti konkrečios visuomenės pilietiškumo lygmenį, išreikšti, o ne prieštarauti sociumo moralės standartams.

Masarykas aiškiai suvokė ir todėl ne sykį yra kartojęs įžvalgą, kad *demokrati-joje* dvasia yra svarbiau nei forma²⁷. „Demokratinei respublikai, – rašo T. G. Masarykas, – nepakanka monarcho pakeisti prezidentu“, tam reikia „turėti visuomenę su moderniu požiūriu į gyvenimą, pasaulį, nes demokratija kyla iš požiūrio“²⁸, „demokratija – tai ne tik valstybės forma, ne tik tai, kas parašyta konstitucijose; demokratija yra požiūris į gyvenimą.“²⁹ Ir ne tik tai. Plėtodamas mintį, atskleidamas demokratijos mechanizmo detales, Masarykas išskyrė kelis, jo manymu, principinius demokratijos instrumentus: „kritikos teisė savo turiniu yra politinės iniciatyvos teisė“³⁰, kuri būtina laisvose diskusijose, nes „demokratija – tai diskusija.“³¹ Kita vertus, teisė dalyvauti diskusijoje ir kritikuoti taip pat yra tik demokratijos mechanizmo detalės, nes ir pati demokratija nėra savitiksliis dalykas – tai taip pat tik visuomenės sugyvenimo forma. O koks demokratijos tikslas? Demokratijos tikslas yra tik vienas – žmogus, jo teisės ir laisvės, nes demokratija – tai sistema, siekianti ne bet ko, o būtent humanišku tikslu³². „Septyniadesimt tikrai yra daugiau nei dešimt“, tačiau „ar tikrai dauguma turi teisę naudoti jėgą“, – formuluoja menanti atsakymą klausimą filosofas. Atsakymas kategoriškas – fizinė dauguma ir jėga negali būti pasiteisinimas ir pagrin-

das turėti teises ir prerogatyvas³³. Teigdamas, kad „demokratinė visuma nepriklauso nuo aritmetikos ar daugumos nuomonės“³⁴, filosofas „meta pirštinę“ ne tik to meto, bet ir mūsų dienų politinėms ir teisinėms aktualijoms. Argi mechaninės daugumos valios besąlygiškas primetimas mažumai nėra itin aktuali problema ir šiandien? Negi ir šiandien nematyti norų prisidengus daugumos principu „demokratiškai nuspręsti“? Argi ir šiandien neretai formalios aritmetinės daugumos priimtas sprendimas yra laikomas demokratišku? Šiame diskurse dėl demokratijos turinio Masarykas netaiko tik aritmetikos, teigdamas, kad sprendimų turinio demokratiškumas taip pat gali ir turi būti tikrinamas, ar jie atitinka humanizmo principus.

Skaitytojas, analizuodamas minėtas filosofo diskurso logines jungtis, gali pripažinti, kad jos atrodo utopiškos, nes termino *humanizmas* turinio eksplikacijoje nesukeltų ginčų galbūt tik teiginys, kad čia žmogus yra laikomas pagrindine vertybe. O sutarti dėl humanizmo sudedamųjų vienareikšmio turinio būtų sudėtinga. Problemiškumas išryškėja tuomet, kai minint humanizmą neišvengiamai tenka minėti teisingumą, lygiateisiškumą, socialinį solidarumą, pakantumą, atlaidumą ir t. t. Tokiu būdu nuo vienos abstrakcijos humanizmo neišvengiamai tenka pereiti prie daugelio. „Kuo giliau į mišką, tuo daugiau medžių.“ Tačiau tas „daugelis“ nėra visiškai nepasiekiamos ir todėl nesiekimos utopijos. Teisingumas – tai aiškūs ir kompromisą išreikšiantys įstatymai bei efektyvi teisminė sistema. Lygiateisiškumas – tai taip pat ne tik principas, bet ir siekinys, kuris

gali būti įgyvendinamas sociumo kasdieniame gyvenime. Socialinis solidarumas (Masarykas vartoja socialinio lygiateisiškumo sąvoką) – tai taip pat sugyvenimo forma, kurios aiškus tikslas ir jo siekimo sprendimai. Atlaidumas, kad ir kaip utopiškai gali skambėti šis pageidavimas, yra tai, ką puikiai galima pažinti analizuojant kad ir konkrečios šalies bausmių dydžius bei sistemas. Pakantumas (tarpautinės kilmės žodžiu tai vadinama tolerancija) – tai visuomenės ar konkretaus asmens gebėjimas toleruoti įvairovę. Kalbėdamas apie pakantumą, filosofas jį yra įvardinęs „tikruoju humanizmu“ bei „pripažinęs, kad „tiek dabar, tiek ir ateityje mes galime pasiekti vienybės tik esant harmonijai, bendradarbiavimui, o tai pasiekama tik per pakantumą.“³⁵ Akivaizdu, kad pakantumas bendriausia prasme savo objektu įvardija žmogų. Bet konkretus žmogus – tai ir savita biologija, tai ir atskira pasaulėžiūra, tai ir konkretus socialinis statusas. Tad būnant pakantiems žmogui tenka būti pakantiems ir jo unikalumui, jo individualumui. Tai labai reikšminga, nes tokioje humanizmo sampratoje neužtenka subjektyvaus geraširdiškumo ar geranoriškumo. Tokia pasaulėžiūra reikalauja pakantumo ir tolerancijos principais grįsti visą visuomenės sugyvenimo metodiką, visuomenės, kurioje mažumos atstovas ar net visiškai vienišas savo identitetu asmuo bus toleruojamas, t. y. bus lygiavertis ir visavertis sociumo narys.

Taigi humanizmas gali būti ne tik filosofų klubo diskusijų tema, bet ir sociumo tikrovė ar raidos perspektyva. Humanizmas yra tai, kuo gali vadovautis parlamentaras, prezidentas, teisėjas, bur-

mistras, mokyklos direktorius, mokytojas, policininkas ir t. t. Humanizmas – tai pasaulėžiūros atspindys sociumo ar asmens elgesyje, įstatymuose, sprendimuose, kurių turinys išreiškia supratimą, kad vertybių sistemoje prioritetas teikiamas tik žmogui.

Akivaizdu, kad viena yra taip mąstyti, o visai kas kita tuo vadovautis. Masarykas keturis kartus – 1918 m., 1920 m., 1927 m., 1934 m. – buvo renkamas Čekoslovakijos vadybės vadovu – Respublikos Prezidentu. Būtent šiuo periodu Masarykas – mokslininkas – buvo „tikrinamas“ Masaryko – politiko. Vadybės vadovo pasaulėžiūra buvo „testuojama“ realioje teisinėje ir politinėje erdvėje. Ir šis testas unikaliai gerai išlaikytas. Šio politikos lyderio politinės praktikos analizė sudaro pagrindą konstatuoti, kad jo humanistinė idėja tikrai nebuvo utopiškumo ar naivumo išraiška³⁶. Taip galime teigti, nes pirmiausia jis pats rašydamas apie vadybės humanišką prigimtį ne sykį akcentavo, kad humanizmas nėra nei sentimentalizmas, nei pacifizmas³⁷. Atvirai, Masarykas neįgė, kad visuomenės gyvenimas turi būti sutvarkytas teisinėmis normomis³⁸. Tačiau pripažindamas teisę kaip visuomenės savireguliacijos instrumentą, jos neabsoliutino, neakcentavo jos kaip galutinio tikslo. Jis įrodo, kad yra pakankamai racionalus politikas teigdamas, jog pozityvioji teisė, būdama „moralinis minimumas“, tik padeda siekti „etinės maksimos“. Masarykas neabejoja, kad „etinis minimumas“ – teisė – yra ta praktika, kuria vadybė nuolat eina idealo „moralinės maksimos link.“³⁹ Tuo pačiu jis pasirodo kaip gilus filosofas mąstydamas, kad etinis principas negali būti

nei formalus, nei amžinas⁴⁰. Natūralu, kad pozityviają teisę suvokdamas kaip „moralinį minimumą“⁴¹, Masarykas bent filosofijoje atsiriboja nuo simpatijų teisinio pozityvizmo teorijoms. Šią aplinkybę prasminga akcentuoti, nes ji taip pat pozityviai apibūdina filosofo išvalgumą, jo pasaulėžiūrą, juk mes šiandien analizuodami istoriją suprantame, kad būtent pozityviosios teisės suabsoliutinimas yra „vikšrais pervažiavęs“ per žmogaus teises, humanizmą, demokratinę vadybės struktūrą.

Šventinėje kalboje minėdamas Čekoslovakijos vadybingumo dešimtmetį, Masarykas, šalies prezidentas, išlieka tikru filosofu teigdamas iš pirmo žvilgsnio gana prieštarinę mintį, kad „vadybė nėra galutinis ir pats svarbiausias žmogaus pastangų tikslas, bet vienintelis būdas garantuoti moralinį ir intelektualinį visuomenės gyvenimą.“⁴² Tačiau šiuose žodžiuose prieštaros nėra, nes jie parodo, kad Prezidento T. G. Masaryko politinė patirtis nekeičia profesoriaus T. G. Masaryko pasaulėžiūrinių prioritetų. Pripažįstančiam vadybingumo vertę Masarykui žmogus, humanizmas yra ne mažiau prasmingas ir vertingas. Todėl tyrinėtojai pažymi, kad būdamas vadybės vadovu – Čekoslovakijos Respublikos Prezidentu, Masarykas liko ištikimas demokratijos ir humanizmo idėjoms, niekada jų neatsisakė, niekada nemėgino neigti jų ypatingos svarbos, laikėsi principų, kurie neabejotinai yra svarbus demokratijos pagrindas. Neatsitiktinai K. Popperis, analizuodamas Masaryko teorijas ir vertindamas jo praktinę politinę veiklą, yra konstatavęs, kad Masarykas „nebuvo toks valdovas, kuris patiktų Platonui, nes buvo demokratas.“⁴³ Jis gerbė ir suvokė

teisės svarbą tautos ir valstybės gyvenime, nes būdamas valstybės vadovu sugebėjo išsaugoti demokratijos, pagarbos Konstitucijai principus. Būtent jo vadovaujama Čekoslovakija buvo pripažįstama beveik vienintele demokratine šio Europos regiono valstybe.

Milžiniškas mokslininko ir politikos autoritetas bei filosofiskai įsisąmonintas politinis nuosaikumas, evoliucinių metodų prioritetas lėmė tai, kad Čekoslovakijos konstitucinė struktūra, prezidentu būnant Masarykui, buvo viena stabiliausių Europoje. Be jau minėtų aplinkybių, pažymėtina, kad valstybinės valdžios institucijų veiklos ir darnos stabilumą lėmė ir tai, kad Masaryko filosofijoje ir elgsenoje dominavo *evoliucinis* valstybės, ir ne tik valstybės, lygmens klausimų sprendimų metodas. „Revoliucija, – teigė T. G. Masarykas, – yra grubus politinis primityvizmas,“ „reformacija, ne revoliucija“, yra išeitis ir metodas⁴⁴. Būtent todėl 1917 m. spalio Rusijoje įvykusi revoliucija nei savo metodais, nei savo „lygiavos programa“ nesužavėjo Masaryko⁴⁵. Atviraime laiške vienam iš Rusijos revoliucijos lyderių – G. Plechanovui – jis akcentavo, kad pagrindinis politikos tikslas yra išsaugoti žmogaus gyvybę ir efektyviai valdyti valstybę⁴⁶. Neatsitiktinai L. Trockis 1914 m. birželio 19 d. (devynios dienos iki erchercogo Franco Ferdinando nuotykių Sarajeve) leidinyje „Kijevo mintis“ (Nr. 166) publikavo straipsnį, kuriame pašiepė Masaryko pasaulėžiūrą, pripažino ją prieštaringa. Trockis „nevyniojo į vatą“ teigdamas, kad skaitant Masaryko veikalus, daugiau nuvargsti, nei gauni naudos, kad jis panašus į „mokslininką“ sikofantą, kad jo darbuose per daug moralizuojančių liguistų

tuščiažodžiavimų, kad jo išvadoms trūksta aiškumo, politinės formos ir net geresnio literatūrinio stiliaus. Reziumuodamas mintis, L. Trockis, manau, pirmiausia sarkastiškai pasakė, kad tai „labai simpatiškas žmogus, bet tikrai ne gilus filosofas“, o apibendrindamas jau be ironijos griežtai konstatavo, kad Masarykas per daug „išdidus su savuoju idealizmu, o todėl neakcentuoja istorinės raidos realijų.“⁴⁷

Žinoma, kad Masaryko filosofinės įžvalgos, skaitant jas ne istoriniame, ne politiniame kontekste, gali atrodyti utopiškos, paviršutiniškos, deklaratyvios. Juk iš tikrųjų Masarykas, deklaruodamas humanizmo idealus, jų įgyvendinimo mechanizmus apibūdina per daug abstrakčiai. Demokratija, humanizmas, meilė žmogui. Kokia „meilė“, koks „humanizmas“, kai kalbame apie socialinį teisingumą ar klasių kovą, kurioje visos priemonės geros? Akivaizdu, kad meilė žmogui kaip valstybės ir sociumo raidos metodika skamba utopiškai, ypač kai kalbame apie imperijas, apie karą, apie kruvinas revoliucijas. Tačiau šiuo atveju Masarykas išlieka nuoseklus idealizmui, nes, tikslu nurodęs demokratiją, socialinio teisingumo siekį bei humanistinę filosofiją, renkasi ir šių idėjų įgyvendinimo instrumentų rinkinį, kuris iš „humanisto lagaminėlio“ gali būti tik demokratiško ir humaniško pobūdžio. Istorija rodo, ir tai Masarykas yra pastebėjęs ir akcentavęs, kad visose revoliucijose anksčiau ar vėliau laisvės siekis virsdavo tvarkos poreikiu. O sugrįžimas į evoliucinį visuomenės raidos kelią dažniausiai vykdavo neišvengiant „giljotinos periodo“, kai pasaulėžiūroje humanizmas nustodavo būti aktualija ir prioritetu, o

todėl buvo aukojamas. Tad Masarykas akcentuoja, kad ne revoliucija, o evoliucija yra optimaliausia visuomenės raidos forma, evoliucija, kuri gali laiduoti tiek humanistinių idealų išsaugojimą, tiek ir pačią demokratiją.

Pažymėtinas ir kitas aspektas. Būdamas humanistas visuomenės kaitos metodų atžvilgiu bei pripažindamas *socialinio teisingumo* vertę, Masarykas buvo labai racionalus, nes nepritarė marksistinei utopinei lygiavos koncepcijai. Jis pagrįstai konstatavo, kad „įstatymas gali numatyti lygias teises, bet jokių būdu ne lygiavertiškumą.“⁴⁸ Tad R. Hainas ir V. Hauška argumentuotai teigia, kad Masarykas „negali būti laikomas marksistu“⁴⁹, nors jis ir pasisako už socialinį teisingumą, tačiau nėra pagrindo jo pasaulėžiūros lyginti su V. Lenino pasaulėžiūra⁵⁰. Paradoksalu, bet L. Trockis vienu aspektu yra teisus: Masarykas tikrai „geras žmogus“. Aišku, Rusijos 1917 m. spalio revoliucijai Masarykas netiktų, nes jis per daug „utopiškas“, per daug „negilus“ nesuvokdamas, kad net ir geras tikslas turi būti siekiamas ne bet kokiomis priemonėmis, ir tuo pačiu per daug racionalus, nes pasisakydamas už socialinį teisingumą, jis nepasisakė už utopinės lygiavos principą. Neatsitiktinai V. Leninas, kitaip nei L. Trockis, Masaryko „utopizme“ išvelgė visai ne „negilų filosofą“, visai ne „liguistą tuščiažodžiavimą“, o suvokdamas jo humanistinės ideologijos keliamą pavojų revoliucijos tikslams ir metodams, jį įvardino savo didžiausiu ideologiniu antagonistu Europoje.

Ko gero, būtų teisinga teigti, kad mes šiandien taip plačiai nepažintume Masaryko, jeigu jis būtų buvęs tik mokslininkas ir nebūtų galėjęs praktikoje patikrin-

ti tos filosofijos kaip politinės metodikos. Jei demokratija turi ir gali būti išreikšta per humanizmą – o šitaip teigia Masarykas, – tai reiškia itin svarbią išvadą, kad net ir teisėtai suformuota dauguma negali elgtis nevaržomai, nes demokratinė ir humanistinė valstybė siekia tų pačių tikslų – būti socialiai teisinga ir humaniška žmogui, t. y. gerbti jo teises ir laisves. Masarykas nepaprastai aktualus ir šiandien, nes ne tik akcentuoja demokratijos vertingumą, bet primena, kad be humanizmo demokratija negali būti traktuojama kaip demokratija. Taigi demokratijoje negalima daugumos besąlygiška valia. Dauguma turi būti nuosaiki, net ir išreikšdama savo valią ji privalo nepaneigti, o įtvirtinti humanizmo principo prioritetą. Masarykas, būdamas dideliu moraliniu autoritetu bei šalies vadovu, turėjo galių ir galimybių revizuoti savo pasaulėžiūrą – palinkti į politinį reliatyvizmą, bet to jis nedarė, besąlygiškai vadovavosi savais filosofijos principais⁵¹.

Minėjome datas, laikotarpius. Masarykas XIX–XX a. sandūroje išsako savąją filosofinę poziciją. Palyginkime ją su šimtmečiu vėliau XX–XXI a. sandūroje išsakomomis autoritetingomis, kad ir A. Barako, išvalgomis. Ką po šimto metų po Masaryko pastarasis autoritetas sako apie demokratiją? „Demokratija yra daugiamatė. Ji grindžiama tiek įstatymų svarba, tiek ir demokratinėmis vertybėmis, taip pat svarbiausiomis iš jų – žmogaus teisėmis. Iš tikrųjų demokratija yra grindžiama tuo, kad kiekvienas individas naudojasi savo teisėmis; to naudojimosi net dauguma negali paneigti vien dėl to, kad valdžia yra jos rankose. Demokratija turi savo vidinę moralę, be kurios režimas negali būti demokratinis.“⁵²

Skaitant šias įžvalgas labai knieti būti sarkastiškam ir pasiūlyti skaitytojui prizą už sėkmingą darbo „surasti dešimt skirtumų“ rezultata. Akivaizdu, konceptualių nesutapimų tarp šių pozicijų nėra, o juk tarp jų amžiaus skirtumas.

Žinoma, taikant panašų lyginamąjį metodą, tikėtina, kad surastume filosofų, teoretikų, kurie iki Masaryko yra teigę kažką panašaus. Tačiau šiuo atveju pa-

žymėtina, kad šie ir visi kiti pasikartojimai teorijoje yra prasmingi, nes kiekviena žmonijos karta permašto, įvertina buvusias aksiomas ir iš naujo formuluoja „savas“ įžvalgas. Masaryko demokratija su humanistiniu pradū, sociumo evoliucinis raidos pobūdis, socialinis teisingumas, bet ne lygiava, yra tai, kas mums šiandien teorijoje ir sociumo raidos praktikoje neabejotinai aktualu.

IŠVADOS

Masarykas yra istorinė, epochą reprezentuojanti asmenybė, jo akademinis paveldas gausus tiek savo apimtimi, tiek ir savo turinio įvairove. Be Masaryko filosofinių pažiūrų į žmogų, tautą, valstybę, be jo politinės veiklos būtų sunku suvokti ne tik čekų tautos, Čekoslovakijos valstybės raidą, bet ir apskritai tos epochos filosofinės ir polinės minties visumą.

Demokratija, kurios pagrindas yra humanizmas, buvo Masaryko valstybės turinio idealas. Jo teorinėse įžvalgose demokratinė, humanistinius idealus puoselėjanti valstybė negali būti traktuojama kaip filosofinė utopija. Priešingai, savo filosofijoje humanizmą laikydamas valstybės ir visuomenės raidos prioritetu, Masarykas nurodė tiek sociumo raidos vektoriaus kryptį, tiek sociumo kaitos principus. Humanizmas jo filosofijoje tampa šaltiniu praktikai, nes jis (humanizmas) gali pasireikšti tiek teisėkūros, tiek įstatymų, tiek teisingumo vykdymo procesuose. Taigi savo humaniškos prigimties demokratijos teorijoje mokslininkas neapsiribojama tik humanizmo vertės konstatavimu, bet parodo ir demokratinės sistemos veikimo principus.

Masaryko filosofinės įžvalgos neprarado aktualumo ir šiandien. Filosofo įžvalga, kad demokratinė valstybė, būdama idealas, yra ir visada bus pirmiausia tik priemonė, o tik po to tikslas, yra konceptualus diskurso dėl demokratijos turinio pagrindas. Demokratija – tai tik žmonių sugyvenimo sociume metodas, nes tikrasis tikslas – žmogus, jo teisės ir laisvės. Tokia demokratijos koncepcija yra išskirtinė todėl, kad logiškai pagrindžia būtinumą demokratijos modeliui taikyti ne tik procedūrinį formaliosios teisės, bet ne mažiau reikšmingą – humanizmo – testą. O humanizmo kaip tikslo ir kaip priemonės poreikis šiandien (kai žmogaus teisių ir laisvių pripažinimo vertė yra pakankamai nuvertėjusi) ne tik kad yra neprarastas, bet kaip niekada yra akivaizdus.

Taigi Masarykas teigia, kad pripažįstant humanizmą ir tikslu, ir priemone, (i) negalima besąlygiškai pripažinti daugumos valios (nors ir ši yra išreikšta teisėtų formalių procedūrų forma), nes ta valia privalo būti derinama su konkretaus žmogaus ir mažumų teisėmis; (ii) nevalia atsisakyti evoliucinės sociumo raidos for-

mos, nes kitokios raidos formos buvo ir yra milžiniškas pavojus žmogaus teisėms; (iii) negalima paneigti socialinio teisingumo, nes be jo sudėtinga sociume užtikrinti ilgalaikę taiką; (iv) nereikia siekti visuomenėje įtvirtinti formaliosios lygiavos, nes nors visi žmonės yra lygūs savo teisėmis ir laisvėmis, bet nėra lygūs savo galimybėmis. Ir ne tik teorinėmis išvalgomis mums šiandien aktualus Masarykas, bet ir tuo, kad būdamas valstybės vadovo poste nepaneigė savo teorinėse išvalgose išdėstytų valstybės raidos principų – visuomet buvo demokratinės valdymo for-

mos, grindžiamos humanizmo principais, valstybės teorijos propagautojas ir politinis įgyvendintojas. Taigi jis ne tik teigė, bet ir savo politine praktika įrodė valstybės ir humanizmo santykio galimumą.

Masaryko intelektualinis paveldas, jo pasaulėžiūros argumentų logika yra ta konceptuali tikrovė, kuri suteikia tvirtą pagrindą tolesnei mokslinės minties raidai. Juk šiandieninio diskurso demokratijos klausimu turinys tik reflektuoja tas teorines išvalgas, kurias propagavo ir kuriomis vadovavosi politinėje praktikoje Masarykas.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Alain Soubigou, *Tomáš Garrigue Masaryk*. Praha, 2004, p. 32–52.
- ² Vítězslav Houška, *T. G. Masaryk známý i neznámý*. Praha: Riopress Česká expedice, 2005, p. 194–195.
- ³ Vojan S. Rus. „Nation and (Modern) Theories of social identity“. Kn. *1895 – 1995 Sto Let Masarykovy České otkázy*. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1997, p. 209.
- ⁴ Marek Šmid, *Masaryk a česká Katolická moderna*. Brno: L. Marek, 2007, p. 242–243.
- ⁵ Vítězslav Houška, *T. G. Masaryk myslitel a státník*. Karviná-Mizerov: nakladatelství PARIS, 2007, p. 85.
- ⁶ Tomáš Garrigue Masaryk, *Světova revoluce Za války a ve válce 1914–1918*. Vzpomíná uvažuje. Praha, 1925, p. 553.
- ⁷ Ten pat, p. 595.
- ⁸ Lubomir Valenta. „Od humanity k demokracii.“ Kn. *1895–1995 Sto Let Masarykovy České otkázy*. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1997, p. 281.
- ⁹ Tomáš Garrigue Masaryk, *Modern Man and Religion*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1970, p. 38.
- ¹⁰ Alain Soubigou, *Tomáš Garrigue Masaryk*, p. 75.
- ¹¹ Bohumil Sláma, *Zapomenutý prorok Tomáš G. Masaryk*. Brno: Atelier Sláma, 2010, p. 31.
- ¹² Alain Soubigou, *Tomáš Garrigue Masaryk*, p. 19–26.
- ¹³ Gediminas Mesonis. „Tomaš Garrigue Masaryk and Mykolas Römeris: Two figures, Two Ap-
proaches to the State and the Constitution.“ *Acta Universitatis Carolinae. Iuridica* No. 2. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2010, p. 44–45.
- ¹⁴ Milan Znoj, „Realistické pojetí nuoroda.“ Kn. *Na pozvání Masarykova ústavu*. Praha, 2005, p. 11–13.
- ¹⁵ Tomáš Garrigue Masaryk, *Světova revoluce*, p. 150–233.
- ¹⁶ Josef E. Karola, „Ruský aspekt v Masarykově koncepci České otázky.“ Kn. *1895 – 1995 Sto Let Masarykovy České otkázy*. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1997, p. 147.
- ¹⁷ Jarosław Kiliński, „Co je „malý národ“? Pokus o interpretaci pojmu.“ Kn. *1895–1995 Sto Let Masarykovy České otkázy*. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1997, p. 157.
- ¹⁸ Miloš Havelka. „T.G.M. a český liberalismus.“ Kn. *1895 – 1995 Sto Let Masarykovy České otkázy*. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1997, p. 123.
- ¹⁹ Dagmar Hájková, Ivan Šedivý, *Korespondence. T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1914–1918*. Praha, 2004, p. 303.
- ²⁰ Žr. Tomáš Garrigue Masaryk, „Speech by President Masaryk on the Tenth Anniversary of Czechoslovak Independence, October 28, 1928.“ *Virtual Archive of Central European History*. http://ecommons.library.cornell.edu/bitstream/1813/1495/1/Masaryk_Speech_1928.pdf [žr. 2013 02 13].
- ²¹ Vítězslav Houška, *T. G. Masaryk myslitel*, p. 108–112.

- ²² Zdeněk Kárník, *České země běže pro republiky (1918–1938)*. Praha, 2003, p. 110.
- ²³ Gediminas Mesonius, „Tomaš Garrigue Masaryk“, p. 47–48.
- ²⁴ Ján Gronský, *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 1914–1945*. Praha: Karolinum, 2005.
- ²⁵ Gediminas Mesonius, „Čekijos Respublikos konstitucinė sąranga.“ Kn. *Konstitucinio reguliavimo įvairovė*. Vilnius: MRU, 2006, p. 185.
- ²⁶ Tomáš Garrigue Masaryk, *Světova revoluce*, p. 576.
- ²⁷ Alain Soubigou, *Tomáš Garrigue Masaryk*, p. 247.
- ²⁸ Tomáš Garrigue Masaryk, *Světova revoluce*, p. 542.
- ²⁹ Karel Čapek, *Pašnekesiai su T. G. Masaryku*. Vilnius: Amžius, 1994, p. 259.
- ³⁰ Tomáš Garrigue Masaryk, *Světova revoluce*, p. 547.
- ³¹ Vítězslav Houška, *T. G. Masaryk myslitel*, p. 36, 42.
- ³² Valentin Urfus, „Georg Jellinek a Masaryk. Názory státovědce a autora České otázky na úlohu reformate v dějinném vývoji.“ Kn. *1895–1995 Sto Let Masarykovy České otázky*. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1997, p. 312–313.
- ³³ Tomáš Garrigue Masaryk, *The Problem of small Nations in the European crisis. Inaugural Lecture at the University of London, King's College*. London: Council for the Study of International Relations, 1916, p. 25.
- ³⁴ Tomáš Garrigue Masaryk, *The Spirit of Russia: studies in history, literature and philosophy*. 1 edition. London, New York: Allen & Unwin, Macmillan, 1991, p. 517.
- ³⁵ Karel Čapek, *Pašnekesiai su T. G. Masaryku*, p. 131.
- ³⁶ Vítězslav Houška. *T. G. Masaryk myslitel*, p. 25.
- ³⁷ Tomáš Garrigue Masaryk. *Světova revoluce*, p. 557–559.
- ³⁸ Jiří Musil. „Východiska Masarykovy České otázky – možnost nové interpretace.“ Kn. *1895–1995 Sto Let Masarykovy České otázky*. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1997, p. 317.
- ³⁹ Radan Hain, *Teorie státu a státní právo v myšlení T. G. Masaryka*. Praha: Karolinum, 2006, p. 87.
- ⁴⁰ Tomáš Garrigue Masaryk, *Světova revoluce*, p. 560.
- ⁴¹ Radan Hain, *Teorie státu*, p. 85.
- ⁴² Žr. Tomáš Garrigue Masaryk, „Speech by President“, < http://ecommons.library.cornell.edu/bitstream/1813/1495/1/Masaryk_Speech_1928.pdf >.
- ⁴³ Karl R. Popper, *Atviroji visuomenė ir jos prieštai*. Vilnius: prada, 1998, p. 717.
- ⁴⁴ Vítězslav Houška, *T. G. Masaryk myslitel*, p. 61.
- ⁴⁵ Eva Broklová, „Masarykova sociální etická dimenze demokracie.“ Kn. *189 –1995 Sto Let Masarykovy České otázky*. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1997, p. 191.
- ⁴⁶ Jaroslav Opat, *Evropian a světoobčan T. G. Masaryk*. Praha, 1997, p. 28.
- ⁴⁷ Žr. Лев Троцкий, *Масарик о русском марксизме* < <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl508.htm> > [žr. 2013 02 14].
- ⁴⁸ Tomáš Garrigue Masaryk, *Otázka sociální: základy marxismu filosofické a sociologické*. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2000.
- ⁴⁹ Radan Hain, *Teorie státu*, p. 68.
- ⁵⁰ Vítězslav Houška, *Masaryk! Ne Lenin. Moje svědectví*. Karviná-Mizerov: Nakladatelství PARIS, 2009, p. 101–118.
- ⁵¹ Marie L. Neudorfová, *T.G. Masaryk – politický myslitel*. Praha: Nakladatelství ARSCI, 2011, p. 199–216.
- ⁵² Aharon Barak, „Teisėjo vaidmuo demokratinėje valstybėje“, *Konstitucinė jurisprudencija. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo biuletenis*. Nr. 1, 2006, p. 295.